

## การประท้วงใหญ่ปัตตานี พ.ศ. 2518: บทเรียนที่ถูกลืม Pattani Demonstration of 1975: Lessons Forgotten

พินทร นามดี

Pinthakorn Namdee

สาขาวิชาสังคมศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม

Social Studies, Faculty of Humanities and Social Sciences, Nakhon Pathom Rajabhat University,

Corresponding author, e-mail: cebiscuit@hotmail.com

(Received: May 9, 2021; Revised: September 22, 2021 ; Accepted : October 11, 2021)

### บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการประท้วงใหญ่ที่ปัตตานีในช่วงรอยต่อระหว่างเดือนธันวาคม พ.ศ. 2518 ถึงเดือนมกราคม พ.ศ. 2519 รวมถึงการตั้งข้อสังเกตจากกรอบแนวคิดของประวัติศาสตร์กระแสหลัก หรือประวัติศาสตร์ชาติ ที่มุ่งเน้นรับใช้อำนาจรัฐจนแทบไม่มีพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ให้กับประชาชนทั่วไปได้มีที่ยืน จนเหตุการณ์ครั้งสำคัญในประวัติศาสตร์ของประชาชนครั้งนี้ถูกลดความสำคัญลง ด้วยการรวบรวมข้อมูล หลักฐานทั้งขั้นต้นและหลักฐาน ขั้นรองที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ในครั้งนี้ ผลจากการศึกษาพบว่า การชุมนุมในครั้งนี้ทำให้เกิดการตื่นตัวในการเรียกร้องความเป็นธรรมทางสังคม รวมไปถึงความต้องการเข้าไปมีบทบาททางการเมืองของชาวมุสลิมกว้างขวาง ดังปรากฏหลักฐานว่าแกนนำในการชุมนุมประท้วงในครั้งนี้ เช่น นักศึกษากลุ่มสลัดตัน หลายคนได้เดินเข้าสู่ระบบการเมืองแบบประชาธิปไตย ทั้งการลงสมัครรับเลือกตั้ง และ ประกอบอาชีพเป็นนักกฎหมาย นอกจากนี้การชุมนุมประท้วงในครั้งนี้ยังส่งผลให้เกิดความหวาดระแวงและ ขัดแย้งในพื้นที่เป็นวงกว้าง ดังปรากฏหลักฐานว่าแกนนำในการชุมนุมหลายคนถูกติดตาม และมีบางคนหายตัวไป จนมีความเชื่อว่าการตามสังหารแกนนำโดยเจ้าหน้าที่รัฐ ทำให้คนจำนวนไม่น้อยต้องหลบหนี บ้างก็หนีออกจาก พื้นที่ไปอยู่ส่วนอื่นของประเทศ บ้างก็เดินทางออกนอกประเทศ แม้เหตุการณ์ในครั้งนี้จะเป็นเหตุการณ์ที่รัฐ พยายามจะอำพรางให้สังคมเกิดความลืมเลือน แต่ในอีกมุมหนึ่งชาวมุสลิมในพื้นที่จะยังคงจดจำเหตุการณ์ในครั้งนี้ ได้เป็นอย่างดี รวมไปถึงจนถึงในแวดวงวิชาการก็ยังคงมีการศึกษาเหตุการณ์ครั้งนี้มาโดยตลอด เพียงแต่อาจจะไม่ได้ รับความสนใจจากสังคมส่วนใหญ่หากเทียบกับเหตุการณ์การต่อสู้ของประชาชนในเวลาคาบเกี่ยวกัน เหตุการณ์ ครั้งนี้นี้ยังคงเป็นความทรงจำสาธารณะที่มีร่วมกันของคนในพื้นที่และเป็นส่วนหนึ่งของการก่อร่างตัวตนของ ชาวมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ในปัจจุบัน

**คำสำคัญ:** การประท้วง ปัตตานี ประวัติศาสตร์

### Abstract

This article aims to study the major Pattani demonstration during the period between December 1975 and January 1976, arguing that the dominant narrative of this event under the

conceptual framework of mainstream history or national history serves to strengthen state power and undermine the role and understanding by the local people and general public. Using both primary and secondary sources, the study found that the protest raised the political awareness and the issue of social justice concerning the Malay Muslim in Thailand. For example, many Zlatan students, the leaders of the protest, entered into the political system, running for elections and/or working as a lawyer. The protests have also sparked widespread paranoia and conflict, with evidence showing that many of the leaders were followed and some were possibly forced to disappear by the state agents. The targeting by the government caused some protesters to flee to other parts of the country and some abroad. Although the state tries to erase and suppress the event, the Malays in the three southernmost provinces still remember this event very well until present; it remains a shared public memory of the local people and is part of the identity formation of the Malay Muslim in the area.

**Keywords:** Protest, Pattani, History

## บทนำ

หากจะกล่าวถึงประวัติศาสตร์การชุมนุมประท้วงเรียกร้องความเป็นธรรมของประชาชนต่อรัฐบาลในช่วงต้น พ.ศ.2500 นั้น การชุมนุมเรียกร้องความเป็นธรรมของประชาชนชายขอบอย่างชาว 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ในปลายปี 2518 ต่อเนื่องไปถึงต้นปี 2519 เป็นระยะเวลาทั้งสิ้น 45 วัน (ตั้งแต่วันที่ 11 ธันวาคม พ.ศ.2518 จนถึงวันที่ 24 มกราคม พ.ศ.2519) โดยแม้จะมีการปะทะกัน มีผู้บาดเจ็บและเสียชีวิต แต่โดยภาพรวมของการชุมนุมในครั้งนี้ถือเป็นการชุมนุมประท้วงในแนวทางสันติวิธี (จันจิรา สมบัติพูนศิริ, 2559: 94) ดวงยิหวา อุตฺตรสินธุ์ (2559) นักวิชาการด้านรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี กล่าวถึงเป็นเหตุการณ์ครั้งนี้ว่าเป็นเหตุการณ์ครั้งสำคัญในการต่อต้านอำนาจรัฐของประชาชนไม่ต่างจากเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 และเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 หากแต่ไม่ได้รับการกล่าวถึงเท่าที่ควร ทั้ง ๆ ที่เหตุการณ์การประท้วงใหญ่ที่ปัตตานีปะทุขึ้นในช่วงระยะเวลาเดียวกันกับการต่อสู้ของเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 และเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 ด้วยเพราะกระบวนการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติหรือประวัติศาสตร์กระแสหลักในช่วงเวลาที่ผ่านมามุ่งรับใช้การปกครองของรัฐเป็นหลัก ทำให้ประวัติศาสตร์การต่อสู้ของประชาชนที่มีต่อรัฐที่ปรากฏขึ้นหลายครั้งในอดีตถูกปิดบังหรืออำพรางเสมือนว่าไม่เคยเกิดขึ้น แม้ในความเป็นจริงเหตุการณ์ครั้งนี้ยังคงได้รับการศึกษาอย่างต่อเนื่องในแวดวงวิชาการ และอยู่ในความทรงจำของชาวมลายูมุสลิมในพื้นที่ แต่ก็ยังถือว่าอยู่ในความสนใจเฉพาะกลุ่มมากกว่าที่จะรู้จักกันอย่างแพร่หลายในสังคมโดยทั่วไป

การประท้วงที่ปัตตานีในปลายปี พ.ศ.2518 เกิดขึ้นในขณะที่บริบททางสังคม และการเมืองไทยได้มีการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ ภายหลังจากที่สังคมและการเมืองของประเทศอยู่ภายใต้ร่มเงาของระบบเผด็จการทางทหารเกือบ 2 ทศวรรษ ตั้งแต่ยุคสมัยของจอมพล ป. พิบูลสงคราม เรื่อยมาจนถึงสมัยของจอมพล ถนอม กิตติขจร เมื่อเกิดการล้มล้างอำนาจรัฐบาลทหารของจอมพลถนอม กิตติขจร ในเดือนตุลาคม พ.ศ.2516 สังคมไทยได้เริ่มรับรู้ถึงสิทธิมนุษยชนในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะสิทธิทางการเมืองอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน ตั้งแต่เกิดเหตุการณ์ในเดือนตุลาคม พ.ศ.2516 เป็นต้นมา ทิศทางของการเมืองของประเทศไทยเริ่มมีการเปลี่ยนแปลง

ที่เห็นได้ชัดจนกล่าวคือการที่ประชาชนเริ่มเข้ามาจับบทบาททางการเมือง และเรียนรู้ที่จะเรียกร้องสิทธิในด้านต่าง ๆ ที่พึงมีมากยิ่งขึ้น ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวการรวมตัวชุมนุมเรียกร้อง ทั้งโดยขบวนการ องค์กร นักศึกษา และประชาชนทั่วไปได้กลายเป็นเรื่องปกติที่สามารถจะกระทำได้ (ชัยวัฒน์ สถาอานันท์, 2551: 215)

โดยจะสังเกตได้ว่าตั้งแต่ พ.ศ.2504 จนถึงก่อน 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 ซึ่งเป็นเวลาถึง 12 ปี นั้น มีการนัดหยุดงานของผู้ใช้แรงงานไม่เกิน 100 ครั้ง แต่ภายหลังจากเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 ผ่านไปเพียง 3 เดือน มีการนัดหยุดงานประท้วงถึง 501 ครั้ง โดยเฉพาะใน พ.ศ.2518 เพียงปีเดียวมีการนัดหยุดงานของผู้ใช้แรงงานมากถึง 241 ครั้ง (สุทธชัย ยิ้มประเสริฐ, 2536: 10-57) อาจกล่าวได้ว่าเหตุการณ์ในวันที่ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 ได้เปลี่ยนแปลงสังคมไทยไปในแนวทางที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน สิทธิเสรีภาพของประชาชนได้เริ่มเบ่งบานขึ้นแล้ว ภายหลังจากเหตุการณ์ในครั้งนี้และกรณีประท้วงของประชาชนชาวปัตตานีก็นับเป็นบทบาททางสังคมที่สำคัญที่สุดครั้งหนึ่งของประชาชนต่างจังหวัดในการเรียกร้องความยุติธรรมที่สูญหายจากการกระทำของเจ้าหน้าที่รัฐในพื้นที่ ซึ่งก่อนหน้านี้ไม่ว่าจะเป็นกรณีการหายตัวไปของหิยสุหลง หรือกรณีการปะทะที่ตำบลดุขงญอ จังหวัดนราธิวาส ล้วนเป็นการละเมิดสิทธิมนุษยชนโดยการใช้ความรุนแรงที่ชาวมุสลิมในพื้นที่ไม่เคยแม้แต่จะกล้าออกมาเรียกร้องความเป็นธรรม เพียงแต่กระซิบกันถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นก็ยั้งระแวง ด้วยความเกรงกลัวอำนาจรัฐ ซึ่งการกระทำดังกล่าวนี้ย่อมต่างจากเป้าหมายที่รัฐควรกระทำเพื่อสร้างความยุติธรรม รวมไปถึงการพยายามช่วยเหลือ สนับสนุนให้เกิดการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของพื้นที่อย่างมีส่วนร่วมจากทุกฝ่ายเพื่อผลประโยชน์ของประชาชนชาวมุสลิม และคนกลุ่มอื่น ๆ ในพื้นที่อย่างแท้จริง อาจกล่าวได้ว่าการประท้วงที่ปัตตานีใน พ.ศ. 2518 เป็นปรากฏการณ์หน้าใหม่ในประวัติศาสตร์ของการมีส่วนร่วมและการมีบทบาทของประชาชนชายขอบต่อระบอบประชาธิปไตย ซึ่งในปัจจุบันรูปแบบการประท้วงในลักษณะเช่นนี้ ยังคงเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องในช่วงกว่าครึ่งศตวรรษที่ผ่านมา

## ชนวนเหตุแห่งการประท้วง

### 1. ชนวนเหตุปัจจุบัน “กรณีสังหารหมู่ 5 ศพ ที่เชิงสะพานกอดตอ”

การประท้วงที่ปัตตานีมีชนวนเหตุสำคัญ คือ การสังหารหมู่ 5 ศพ ด้วยการปาดคอที่เชิงสะพานกอดตอ ในบริเวณอำเภอบาเจาะ จังหวัดนราธิวาส (สยามจดหมายเหตุ, 2519ก: 6) โดยกลุ่มผู้สังหารมีความประสงค์ที่จะสังหารชาวบ้านมุสลิม จำนวน 6 ราย แต่ปรากฏว่าเด็กชายสื่อแม่ บราเซะ วัย 15 ปี เป็นเพียงคนเดียวที่รอดชีวิตจากเหตุการณ์ดังกล่าว และต่อมาได้นำความเรื่องนี้เข้าแจ้งต่อเจ้าหน้าที่ตำรวจ ซึ่งจากคำให้การของผู้รอดชีวิตและพยานที่รู้เห็นเหตุการณ์ ต่างให้ปากคำว่าเป็นการกระทำของเจ้าหน้าที่รัฐ ได้แก่ ทหารนาวิกโยธิน (อารง สุทธาศาสน์, 2519: 55-62) จากการให้ปากคำของ เด็กชายสื่อแม่ บราเซะ และพยานรู้เห็นรายอื่น ๆ ที่ชี้ความผิดไปยังนาวิกโยธินนั้น ทำให้เกิดกระแสต่อต้านเจ้าหน้าที่จากประชาชนชาวมุสลิมอย่างรุนแรง อารง สุทธาศาสน์ (2519: 65-66) ซึ่งเป็นหนึ่งในนักวิชาการที่เข้าไปศึกษาเหตุการณ์สังหารหมู่ และการประท้วงที่ปัตตานีในปลาย พ.ศ.2518 อย่างใกล้ชิด ได้บรรยายว่าการประท้วงเริ่มก่อตัวที่อำเภอสายบุรี ซึ่งเป็นพื้นที่ ๆ มีความรู้สึกเรื่องชาตินิยมและประวัติศาสตร์อย่างสูง ชาวสายบุรีเป็นกลุ่มแรกที่สนับสนุนการประท้วงครั้งนี้อย่างล้นหลาม ขณะเดียวกันก็มีผู้เรียกร้องขอความร่วมมือจากนิสิตนักศึกษามุสลิม (กลุ่มสลาตัน) ที่กำลังศึกษาอยู่ที่กรุงเทพฯ เพื่อให้ลงไปช่วยดำเนินการในด้านต่าง ๆ กลุ่มนิสิตนักศึกษาจึงตัดสินใจลงให้ความช่วยเหลือในวันที่ 7 ธันวาคม พ.ศ.2518 พร้อมกับนำพฤติกรรมต่าง ๆ ของนาวิกโยธินจากการให้ปากคำของพยานไปเผยแพร่ผ่านหนังสือพิมพ์หลายฉบับ (อ.บางนรา, 2519: 176) เพื่อเรียกร้องความยุติธรรม โดยผู้ประท้วงได้มีการเสนอข้อเรียกร้อง 4 ข้อ คือ 1) ฝ่ายรัฐบาลต้องจับฆาตรกรมาดำเนินคดีอย่างเร็วที่สุด 2) รัฐบาลต้องชดเชยค่าเสียหายตาม

ความพอใจของผู้สูญเสีย 3) ให้รัฐบาลพิจารณาถอนกำลังทหารที่ส่งมาปราบปรามในเจ็ดวัน และ 4) ทบทวนนโยบายของรัฐบาลในการปกครองสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ใหม่ โดยให้ทางรัฐบาลนำไปปฏิบัติเพื่อไม่ให้เหตุการณ์ลุกลามแต่เมื่อข้อเรียกร้องดังกล่าวไม่ได้ถูกดำเนินการอย่างจริงจังจากรัฐบาล การรวมตัวประท้วงจึงเกิดขึ้นและลุกลามอย่างรวดเร็ว อย่างไรก็ตามอย่างรวดเร็วยังไงก็ตีปรากฏหลักฐานจากฝ่ายเจ้าหน้าที่รัฐว่าการชุมนุมประท้วงดังกล่าวกลับกลายเป็นการชุมนุมของชาวมุสลิมเพื่อแบ่งแยกดินแดนโดยระบุว่ามิชชันนารีฟูลเป็นผู้ออกแบบอยู่เบื้องหลัง (แยก..ดินแดนใต้ (7) หน้า 5 ศพ สะพานกอดอ, 2547)

## 2. ขบวนการต่อสู้ไป “ปัญหาของรัฐในการปกครองคนชายขอบ”

ความขัดแย้งและความไม่พอใจระหว่างประชาชนมุสลิมในพื้นที่อันมีต่อรัฐ ซึ่งต่อมาได้พัฒนามาเป็นเหตุของการประท้วงนั้น ไม่ได้มีสาเหตุมาจากกรณีสังหารหมู่ 5 ศพ ที่สะพานกอดอเท่านั้น แต่ความไม่พอใจของประชาชนที่มีต่อการปกครองของรัฐนั้นฝังรากลึกอยู่ในจิตใจของชาวมุสลิมในพื้นที่มาเป็นเวลานานแล้ว วัน กาเดร์ เจ๊ะมัน (2548: 28) นักวิชาการและประธานกลุ่มเบอร์ชาตู ซึ่งเป็นกลุ่มแนวร่วมขบวนการแบ่งแยกดินแดนภาคใต้ ประกอบด้วย ฟูล ปิอาร์เอ็น และกลุ่มอื่น ๆ ยืนยันในประเด็นนี้ว่าปัญหาหลักเกิดจากการปกครองของรัฐที่ปราศจากความเข้าใจ และชนิตธรรมที่มีต่อชาวมุสลิม ในขณะที่งานเขียนของ อารง สุทธาศาสตร์ (2519: 50-60) และ อ.บางนรา (2519: 150-180) ก็ได้ชี้ให้เห็นถึงข้อเท็จจริงในประเด็นนี้จากการสัมภาษณ์ชาวมุสลิมในพื้นที่เกี่ยวกับทัศนคติที่มีต่อรัฐ ชาวบ้านบางคนไม่เข้าใจว่าเหตุใดเจ้าหน้าที่รัฐจึงไม่ปฏิบัติกับพวกเขาบนพื้นฐานของความเป็นมนุษย์ที่พึงจะได้รับ ดังเช่น กรณีที่เจ้าหน้าที่แพทย์และพยาบาลปฏิบัติกับคนไข้ที่เป็นมุสลิมอย่างมีอคติ และไม่เท่าเทียมเสมือนเป็นพลเมืองชั้นสอง จากพฤติกรรมในลักษณะดังกล่าวย่อมสร้างความไม่พอใจให้กับชาวมุสลิมในพื้นที่เป็นวงกว้าง อย่างไรก็ตามประเด็นเรื่องพฤติกรรมของเจ้าหน้าที่รัฐเป็นเช่นนี้ อาจมีสาเหตุเพราะเจ้าหน้าที่รัฐในพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นชาวพุทธ อีกทั้งบางส่วนก็ไม่ใช่นักในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ โดยมากมักถูกส่งมาปฏิบัติงานในพื้นที่ ดังนั้นเจ้าหน้าที่รัฐเหล่านี้จึงอาจขาดความเข้าใจในวัฒนธรรมของชาวมุสลิม เช่น ภาษา ศาสนา และทัศนคติ เห็นได้จากมุมมองของรัฐบาลตั้งแต่ พ.ศ.2507 ที่เริ่มมีนโยบายความมั่นคงในจังหวัดชายแดนภาคใต้เป็นการเฉพาะ โดยหน่วยงานที่รับผิดชอบมีอยู่ 2 หน่วยงานหลัก หน่วยงานแรกคือ กระทรวงศึกษาธิการ ที่ให้ความสนใจเรื่องโรงเรียนปอเนาะและภาษามลายู (ภาษายาวี) โดยมองว่าโรงเรียนปอเนาะและภาษามลายู (ยาวี) เป็นแหล่งบ่มเพาะแนวคิดชาตินิยมอันเป็นภัยต่อความมั่นคงของชาติ (มารค ตามไท และสมเกียรติ บุญชู, 2551: 66-67) ในขณะที่อีกหน่วยงานอย่างกระทรวงมหาดไทยก็ให้ความสนใจเรื่องขบวนการการแบ่งแยกดินแดนของกลุ่มเคลื่อนไหวต่าง ๆ เป็นกรณีพิเศษ (ถอดบทเรียน 42 ปี ประท้วงใหญ่ “สะพานกอดอ” รัฐยังพ่ายเรือในอ่าง, 2560) จากสาเหตุที่กล่าวมาจึงส่งผลให้เจ้าหน้าที่รัฐบางส่วนไม่อาจที่จะปรับตัวให้เข้ากับสังคมในพื้นที่ได้ การดำรงชีวิตและการปฏิบัติงานในพื้นที่จึงเป็นไปด้วยความรู้สึกกดดันและไม่มีความสุข จนสุดท้ายความรู้สึกเหล่านั้นก็แสดงออกผ่านทางพฤติกรรมต่าง ๆ อาจกล่าวได้ว่าทั้งประชาชนในพื้นที่ และเจ้าหน้าที่รัฐต่างขาดความเข้าใจซึ่งกันและกันจนเป็นเหตุให้เกิดความหวาดระแวงและขัดแย้งเป็นลักษณะที่เรียกว่า “ชิงก็ราซาก์แรง” ในที่สุด (ภูวดล ทรงประเสริฐ, 2548: 187)

นอกจากความขัดแย้งจะเกิดขึ้นระหว่างเจ้าหน้าที่รัฐกับประชาชนชาวมุสลิมแล้ว ความขัดแย้งยังได้ขยายตัวลงไปถึงระดับประชาชนทั่วไปอีกด้วย โดยอิบรอฮิม ซุกรี (2549: 84) ได้กล่าวถึงความขัดแย้งในระดับประชาชนไว้ว่า จากนโยบายและทัศนคติของรัฐได้ส่งผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนในพื้นที่ที่มีความห่างเหินกันมากยิ่งขึ้นว่า “ความห่างเหินระหว่างคนสยามกับคนมลายูนับวันยิ่งเพิ่มขึ้น ชาวสยามถูกและรังเกียจชาวมลายู ว่าด้อยการศึกษาและเป็นขานาชาวไรที่เบาปัญญา” โดยตั้งแต่เกิดการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครอง

ใน พ.ศ.2475 เป็นต้นมา เมื่อรัฐบาลเริ่มใช้นโยบายปราบปรามโจรแบ่งแยกดินแดนในพื้นที่อย่างแข็งกร้าวนั้น ปรากฏว่ามีการปราบปรามแบบผิดฝาผิดตัวบ่อยครั้ง บางกรณีชาวมุสลิมซึ่งยังเป็นผู้ต้องสงสัย เจ้าหน้าที่ยังไม่มีหลักฐานในการกระทำความผิด กลับถูกจับกุมและบังคับให้รับสารภาพด้วยการกระทำที่รุนแรง และการกระทำที่แสดงให้เห็นถึงการขาดการยอมรับความแตกต่างทางด้านความเชื่อเป็นเหตุให้ชาวมุสลิมในพื้นที่รู้สึกว่าจะไม่ได้รับความยุติธรรม (อ.บางนรา, 2519: 176-180) ซึ่งล้วนแต่เป็นการทำให้กระบวนการยุติธรรมซึ่งควรที่จะมีความเข้มแข็งและเป็นที่พึ่งที่สำคัญที่สุดของชาวมุสลิมในพื้นที่ ได้ล้มเหลวอย่างสิ้นเชิง เมื่อกระบวนการยุติธรรมล้มเหลวและไม่สามารถปกป้องประชาชนชาวมุสลิมผู้บริสุทธิ์ได้ ทำให้ชาวมุสลิมบางกลุ่มได้มีปฏิกิริยาตอบโต้อำนาจรัฐด้วยการใช้ความรุนแรงและผิดกฎหมาย ซึ่งมีนัยที่แตกต่างกันไปตามจุดประสงค์ของแต่ละกลุ่ม เช่น บางกลุ่มพุ่งเป้าเล่นงานเจ้าหน้าที่รัฐ อาทิ ตำรวจ ทหาร ครู และแพทย์ บางกลุ่มพุ่งเป้าไปที่ชาวบ้านธรรมดา เช่น กลุ่มคนที่นับถือศาสนาพุทธ และกลุ่มคนที่มีเชื้อสายจีน เป็นต้น ซึ่งการกระทำของโจรมุสลิมบางกลุ่มที่พุ่งเป้าไปที่ชาวบ้านธรรมดาเช่นนี้ ย่อมทำให้เกิดความไม่พอใจและเป็นสาเหตุให้กลุ่มคนที่นับถือศาสนาพุทธ และกลุ่มคนที่มีเชื้อสายจีนหันไปสนับสนุนนโยบายของรัฐที่มุ่งปราบปรามกลุ่มโจรด้วยความเด็ดขาด เจ้าหน้าที่รัฐเองก็แสดงความเห็นใจกลุ่มคนที่นับถือศาสนาพุทธ และกลุ่มคนที่มีเชื้อสายจีนเป็นพิเศษ ดังนั้น เมื่อเจ้าหน้าที่รัฐได้พยายามปราบปรามกลุ่มโจรด้วยความรุนแรงและเด็ดขาดโดยยังไม่คำนึงถึงหลักนิติธรรม หรือหลักสิทธิมนุษยชนในการดำเนินการ ยิ่งทำให้ชาวมุสลิมมองว่าเจ้าหน้าที่รัฐมีความลำเอียง ทอดทิ้งชาวมุสลิม มุ่งแต่ดูแลกลุ่มที่นับถือศาสนาพุทธและกลุ่มที่มีเชื้อสายจีน ทั้งหมดนี้ยิ่งทำให้พื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้มีความหวาดระแวง และหรือมีทัศนคติต่อกันและกันในแง่ลบมากยิ่งขึ้น

### เหตุการณ์ประท้วงใหญ่ที่ปัตตานี พ.ศ. 2519

การประท้วงที่ปัตตานีเริ่มก่อตัวขึ้นในวันที่ 11 ธันวาคม พ.ศ.2518 ที่บริเวณหน้าศาลากลางจังหวัดปัตตานี ซึ่งเป็นการรวมตัวกันประท้วงของประชาชนโดยปราศจากอาวุธและเป็นการประท้วงโดยสงบครั้งยิ่งใหญ่ โดยการนำของศูนย์พิทักษ์ประชาชนจากการรวมตัวกันระหว่างชาวมุสลิมในพื้นที่กับนักศึกษามุสลิมจากกรุงเทพฯ (กลุ่มสลาตัน) โดยมีหน้าที่กล่าวปราศรัยบนเวทีให้ความรู้กับประชาชนที่เข้าร่วมประท้วงในด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นความรู้ทางด้านการเมือง ประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ และที่สำคัญคือ การโจมตีนโยบายการปกครองชาวมุสลิมของรัฐบาลไทย ศูนย์พิทักษ์ประชาชนนี้ยังเป็นผู้นำมวลชนในการต่อรองและเจรจาข้อเรียกร้องต่าง ๆ กับทางรัฐบาลด้วย อารีเพ็ญ อุตรสินธุ์ (2558: 163) ซึ่งเป็นนักการเมืองมุสลิมที่มีชื่อเสียงและเป็นหนึ่งในแกนนำของนักศึกษากลุ่มสลาตันได้กล่าวว่าการประท้วงนี้เป็นการชุมนุมครั้งแรกและครั้งใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์ การต่อสู้ของชาวมลายูมุสลิม มีการประมาณอย่างคร่าว ๆ ว่าประชาชนที่เข้าร่วมชุมนุมประท้วงในครั้งนี้ มีประมาณ 8,000 ถึง 10,000 คน และในบางกรณีเช่น การเดินขบวนในวันที่ 28 ธันวาคม พ.ศ.2518 และ 5 มกราคม พ.ศ. 2519 ได้มีประชาชนเข้าร่วมชุมนุมถึงหลักแสนและผู้เข้าร่วมยังมาจากทุกสาขาอาชีพ ทุกเพศ ทุกวัย และทุกระดับการศึกษาอีกด้วย ประชาชนส่วนใหญ่เป็นชาวชนบทที่อยู่ห่างไกล ซึ่งมีการเหมารวมเหมาเรือเพื่อเดินทางมามีส่วนร่วมในการประท้วง พร้อมทั้งมีความยินยอมที่จะสละซึ่งทรัพย์สิน อาหารทั้งสดและแห้ง เพื่อให้การประท้วงในครั้งนี้ประสบความสำเร็จนับว่าเป็นการแสดงให้เห็นถึงบทบาทของประชาชนในการมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างเด่นชัด โดยเฉพาะนักเรียนและนิสิตนักศึกษาจากหลายสถาบันได้เกิดการตื่นตัวและเข้าร่วมชุมนุมเป็นจำนวนมาก (อ.บางนรา, 2519: 177-178)

สาเหตุสำคัญในการประท้วงคือการออกมาเรียกร้องความเป็นธรรมให้กับชาวมุสลิมในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้โดยเฉพาะกรณีการสังหารหมู่ 5 ศพที่เชิงสะพานกอดอ ซึ่งประชาชนชาวมุสลิมในพื้นที่ได้รับ

การปฏิบัติและการกระทำอย่างไม่เป็นธรรมจากเจ้าหน้าที่รัฐไทย อันสามารถพบเห็นได้อยู่ตลอดเวลาในพื้นที่ ไม่ว่าจะเป็นการอุ้มฆ่า การเผาบ้านเรือน การบุกปล้นทรัพย์สิน การยึดข้อหาเป็นโจรแบ่งแยกดินแดน หรือการข่มขู่ และเมินเฉยต่อความเดือดร้อนของชาวมุสลิมเหล่านี้ เป็นต้น ซึ่งการกระทำดังกล่าวของเจ้าหน้าที่รัฐได้สร้างความคับแค้นและไม่พอใจให้กับชาวมุสลิมในพื้นที่ตลอดมา จนสุดท้ายความคับแค้นและไม่พอใจดังกล่าวได้ปะทุขึ้นมา ในที่สุด การประท้วงใหญ่ขนาดนั้นนับว่าเป็นปรากฏการณ์ที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนในต่างจังหวัด หรือหัวเมืองที่ไม่ใช่ กรุงเทพฯ และการประท้วงดังกล่าวก็เป็นไปอย่างมีระบบ และมีพัฒนาการที่น่าศึกษา เช่น ประชาชนที่เข้าร่วมประท้วงได้หมดความเกรงตัวต่อเจ้าหน้าที่รัฐไม่ว่าจะเป็นทั้งทหาร และตำรวจ อย่างเช่นมีกรณีที่มีผู้เข้าร่วมประท้วงได้กระทำการปะทะและยั่วยุเจ้าหน้าที่โดยปราศจากความเกรงกลัว นอกจากนี้ผู้เข้าร่วมประท้วงมิได้มาเพื่อความสนุกแต่มาเพื่อรับข่าวสารข้อมูลต่าง ๆ จากเวทีปราศรัยด้วยความตั้งใจตลอดทั้งวันทั้งคืน ทำให้ผู้ที่เข้าร่วมประท้วงได้ถูกปลูกจิตสำนึกทางการเมืองอย่างต่อเนื่อง ดังที่อารีเฟญู อุดรสินธุ์ (2558: 135) กล่าวว่า กิจกรรมบนเวทีกลางชุมนุมที่สำคัญอย่างหนึ่งก็คือ การให้ความรู้เรื่องสิทธิมนุษยชนและสิทธิพลเมือง ซึ่งอาจถือเป็นครั้งแรกที่ชาวชายแดนใต้ได้รับฟัง และรับรู้เรื่องสิทธิมนุษยชนและสิทธิพลเมือง จนเป็นเหตุให้ พล.ท.สันต์ จิตรปฏิมา แม่ทัพภาคที่ 4 ในขณะนั้นให้ความเห็นว่า “การเปิดอภิปราย มีการพูดทั้งภาษาไทยและมลายู มีความมุ่งหมายยั่วยุให้ประชาชนกระด้างกระเดื่องต่อรัฐบาล (หนังสือพิมพ์ไทยรัฐ, 2518: 16) นอกจากนี้ การประท้วงยังได้มีการจัดระบบให้มีผู้คนอยู่บริเวณพื้นที่ชุมนุมในปริมาณที่คงที่ เพื่อป้องกันเจ้าหน้าที่เข้าสลายการชุมนุมอีกด้วย (อารง สุทธาศาสน์, 2519: 43-49)

การประท้วงได้เกิดการขยายตัวและทวีความรุนแรงมากขึ้น ในวันครบรอบตรุษอีดิลอัฎฮาซึ่งตรงกับวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ.2518 ซึ่งถือเป็นวันสำคัญทางศาสนาของชาวมุสลิมที่ชาวมุสลิมจะออกมาพบปะสังสรรค์ ในหมู่เพื่อนฝูง และญาติมิตร ปรากฏว่าในวันนี้มีผู้คนออกมาบริจาคสิ่งของ อาหาร และเงินแก่ศูนย์พิทักษ์ประชาชนอย่างมากมาย และมีประชาชนเดินทางมาเข้าร่วมประท้วงมากกว่า 2 วันที่ผ่านมา (อ.บางนรา, 2519: 179-180) จนกระทั่งเวลา 20.45 นาฬิกา ในขณะที่ประชาชนกำลังชุมนุมประท้วงท่ามกลางสายฝน และการปราศรัยบนเวทีก็ได้ดำเนินไปอย่างเข้มข้นและร้อนแรงได้เกิดเสียงระเบิดดังขึ้นบริเวณกลางที่ชุมนุม มีผู้เสียชีวิตทันที 12 ราย และผู้บาดเจ็บสาหัสอีกกว่า 40 ราย ภายหลังจากนั้นปรากฏเสียงปืนสนั่นนิษฐานว่าได้มีการยิงปืนเข้าใส่ผู้ชุมนุมอีกหลายนัด เมื่อสิ้นสุดเสียงปืนได้ครูปอเนาะชื่อ อุตต้าซมะห์มุด ได้เสียชีวิตลงกลางเวทีปราศรัย (ชัยวัฒน์ สถาอานันท์, 2551: 213) ซึ่งภายหลังจากเหตุการณ์ดังกล่าวเจ้าหน้าที่พร้อมอาวุธครบมือได้เข้ากระทำการสลายการชุมนุมทันที โดยการพยายามผลักดันผู้ชุมนุมประท้วงให้ออกจากบริเวณหน้าศาลากลางจังหวัด แต่ปรากฏว่าผู้ชุมนุมไม่ได้สลายตัวไป กลับอาศัยพื้นที่บริเวณมัสยิดกลางจังหวัดปัตตานี ซึ่งมีที่ตั้งห่างจากศาลากลางจังหวัดเพียงแค่ 500 เมตร เป็นฐานที่มั่นในการชุมนุมต่อไป เมื่อเหตุการณ์ระเบิดดังกล่าวจบลงได้มีการสอบถามความเป็นมาของเหตุการณ์จากบรรดาผู้ประท้วงซึ่งอยู่ในเหตุการณ์หลายราย รวมถึงหลักฐานต่าง ๆ จากการระเบิดซึ่งปรากฏว่ามีข้อสันนิษฐานว่าบุคคลผู้ต้องสงสัยที่สุดในการมีส่วนเกี่ยวข้องกับการระเบิดในครั้งนี้คือ เจ้าหน้าที่ตำรวจ (หนังสือพิมพ์ไทยรัฐ, 2518: 16)

จากเหตุการณ์ระเบิดดังกล่าวทำให้การประท้วงเรียกร้องความยุติธรรมยกระดับขึ้นกลายเป็นการต่อสู้ที่มีความมุ่งหมายในการเอาชนะฝ่ายตรงข้าม นอกจากนี้การเกิดระเบิดดังกล่าวยังเป็นการกระตุ้นจิตสำนึกของประชาชนอีกหลายกลุ่มที่ไม่ได้เข้าร่วมประท้วง ให้เดินทางมาเข้าร่วมประท้วงอีกด้วย ทำให้ในเช้าวันที่ 14 ธันวาคม พ.ศ.2518 มีประชาชนเข้าร่วมชุมนุมเป็นจำนวนถึง 70,000 คน และบรรดาผู้นำทางศาสนาชาวมุสลิมได้ประกาศว่าการตายจากเหตุการณ์ระเบิดในครั้งนี้เป็นการตายของ “ชาบีลิลละห์” หรือการตายในหนทางของพระเจ้า (อารง สุทธาศาสน์, 2519: 69) แน่นนอนว่าเมื่อมีการยกประเด็นเรื่องศาสนาเข้าเป็นประเด็นใน

การต่อสู้ครั้งนี้ ทำให้ประชาชนที่เป็นชาวมุสลิมซึ่งมีศรัทธาต่อศาสนาอย่างแรงกล้าพร้อมใจกันในการเข้าร่วมชุมนุมมากยิ่งขึ้นไปอีกระดับหนึ่ง จนมีคนกล่าวว่าหากผู้ใดไม่ออกไปกระทำการต่อสู้ครั้งนี้หรือคัดค้านการต่อสู้จะมีบาปอันใหญ่หลวง ภายหลังจากการระเบิดศูนย์พิทักษ์ประชาชนได้เสนอข้อเรียกร้องให้แก่รัฐบาล คือ 1) ทางราชการต้องชดใช้ค่าเสียหายให้ผู้บาดเจ็บและเสียชีวิตทั้งสองกรณีคือ ฆาตกรรมห้าศพและกรณีระเบิดที่หน้าศาลากลาง 2) ต้องจับตัวคนร้ายทั้งสองกรณีมาดำเนินคดีโดยเร็วที่สุด 3) ให้ทางราชการถอนทหารที่รัฐบาลส่งมาทำการปราบปรามออกจากสามจังหวัดภาคใต้ภายในเจ็ดวัน และ 4) ให้ทางราชการทบทวนนโยบายเกี่ยวกับ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ใหม่ อีกทั้ง ยังได้เรียกร้องให้ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช นายกรัฐมนตรีลงมาเห็นปัญหาที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง แต่ปรากฏว่านายกรัฐมนตรีได้ให้การปฏิเสธ เพราะมองว่าการประท้วงดังกล่าวมีความเกี่ยวเนื่องกับการแบ่งแยกดินแดนโดยการใช้นายดาวยมาแอบัง (หนังสือพิมพ์ไทยรัฐ, 2518: 16) จากประเด็นดังกล่าวต่อมามีกลุ่มข้าราชการมุสลิมจาก 5 จังหวัดชายแดนภาคใต้ได้ส่งตัวแทนเข้าพบนายกรัฐมนตรีเพื่อรายงานข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการชุมนุมประท้วงในครั้งนี้ ข้าราชการเหล่านี้ยืนยันในฐานะคนในพื้นที่ว่ากลุ่มแบ่งแยกดินแดนมีอยู่จริง แต่ว่ากลุ่มแบ่งแยกดินแดนไม่ได้เกี่ยวข้องกับการประท้วงครั้งนี้ (สยามจดหมายเหตุเรื่อง การชุมนุมประท้วงที่ปัตตานี (9-15 มกราคม 2519): 36)

อย่างไรก็ตามแม้ว่านายกรัฐมนตรีจะไม่ได้เดินทางลงพื้นที่ด้วยตนเอง แต่ก็ได้มอบอำนาจเต็มให้รัฐมนตรีท่านอื่นให้ลงพื้นที่ไปเป็นตัวแทนในการเจรจากับผู้ชุมนุมประท้วงเพื่อคลี่คลายปัญหา ซึ่งหากจะพิจารณาถึงข้อเสนอที่ศูนย์พิทักษ์ประชาชนเสนอภายหลังจากเหตุการณ์ระเบิดก็ไม่ได้แตกต่างกับข้อเสนอที่ศูนย์พิทักษ์ประชาชนเสนอในช่วงแรกเริ่ม ที่จะเกิดการประท้วงแต่อย่างใด ซึ่งในช่วงแรกของการเจรจานั้นศูนย์พิทักษ์ประชาชนไม่ยินยอมที่จะเจรจากับรัฐมนตรีท่านอื่น พร้อมกับยืนยันคำขาดว่าต้องการเจรจากับนายกรัฐมนตรีเพียงผู้เดียวเท่านั้น หากนายกรัฐมนตรีไม่ยอมลงมาแก้ไขปัญหาด้วยตนเองภายใน 3 วันนับตั้งแต่ 17.00 นาฬิกาของวันที่ 19 ธันวาคม พ.ศ.2518 ศูนย์พิทักษ์ประชาชนก็จะดำเนินมาตรการขั้นเด็ดขาด แต่เมื่อปรากฏว่าทางรัฐบาลยังคงแสดงท่าทีแข็งกร้าว และตัวนายกรัฐมนตรีเองยังคงยืนยันที่จะไม่เดินทางลงไปเจรจากับผู้ประท้วงด้วยตนเอง เมื่อเป็นเช่นนั้นสุดท้ายศูนย์พิทักษ์ประชาชนจึงต้องยอมถอยและเปิดการเจรจาในที่สุด เมื่อรัฐบาลส่งนายปรีดา พัฒนถาบุตร รัฐมนตรีว่าการประจำสำนักนายกรัฐมนตรี ลงไปเจรจากับในวันที่ 21 มกราคม พ.ศ. 2519 หลังจากล้มเหลวมาก่อนหน้านั้นปรากฏว่าการเจรจาสามารถตกลงและคลี่คลายปัญหาได้ โดยทางรัฐบาลจะพยายามดำเนินการตามข้อตกลงที่นายปรีดา ได้รับรองไว้กับศูนย์พิทักษ์ประชาชนอย่างรวดเร็วที่สุด ตามข้อสรุปดังนี้ 1) รัฐบาลจะเร่งดำเนินการจับตัวผู้กระทำความผิดทั้งสองกรณีมาลงโทษอย่างรวดเร็วที่สุด 2) เพื่อหลีกหนียุทธวิธี รัฐบาลจะให้ความช่วยเหลือผู้เสียชีวิตและบาดเจ็บ 3) จะรับพิจารณานโยบายเกี่ยวกับ 3 จังหวัดและกำชับให้เจ้าหน้าที่ปฏิบัติตามกฎหมายอย่างเคร่งครัด 4) ผู้ประท้วงจะต้องสลายการชุมนุม และ 5) รัฐบาลจะไม่เอาผิดกับผู้ประท้วง (อารง สุทธาศาสน์, 2519: 84)

เนื้อหาสาระตามข้อตกลงก็คือการที่รัฐบาลจะยินยอมทำตามข้อเรียกร้องที่ศูนย์พิทักษ์ประชาชนเรียกร้องมาก่อนหน้านี้ แต่อย่างไรก็ดีข้อเรียกร้องบางข้อ เช่น การถอนทหารออกจากพื้นที่ 3 จังหวัดนั้น ทางรัฐบาลได้ปฏิเสธอย่างแข็งขันว่าเป็นเรื่องที่ไม่สามารถกระทำได้ จะเห็นได้ว่าตามข้อตกลงดังกล่าวศูนย์พิทักษ์ประชาชนจำต้องยอมลดเงื่อนไขหลายประการ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะทางรัฐบาล โดยเฉพาะนายกรัฐมนตรีเลือกที่จะแสดงท่าทีที่แข็งกร้าวต่อข้อเรียกร้อง นอกจากนี้มาตรการขั้นเด็ดขาดที่ศูนย์พิทักษ์ประชาชนประกาศจะดำเนินการกับท่าทีที่แข็งกร้าวของรัฐบาลก็ไม่ได้มีความชัดเจนหรือเป็นรูปธรรม เพราะถ้ามีมาตรการที่เด็ดขาดจริง ศูนย์พิทักษ์ประชาชนคงสามารถบีบและกดดันให้นายกรัฐมนตรีลงพื้นที่ด้วยตนเองเป็นผลสำเร็จ อีกทั้งข้อตกลงหลายข้อที่ศูนย์พิทักษ์ประชาชนทำกับรัฐบาลนั้นปรากฏว่าได้ผิดวัตถุประสงค์แต่แรกเริ่มเป็นอย่างมาก รัฐบาล

ไม่ได้ออกมาแสดงความรับผิดชอบหรือแม้กระทั่งกล่าวคำขอโทษในกรณีฆาตกรรมหมู่ 5 ศพ และกรณีระเบิดที่ศาลากลางจังหวัด ซึ่งหากจะพิจารณาจากหลักฐาน และพยานที่อยู่ในเหตุการณ์ต่างแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าเป็นการกระทำของเจ้าหน้าที่รัฐ ฝ่ายรัฐเพียงแต่อ้างว่าเพื่อหลกมนุษยธรรมรัฐจึงให้ความช่วยเหลือหรือชดใช้ค่าเสียหายตามข้อเรียกร้องเท่านั้น อีกทั้งในกรณีเรื่องที่รัฐยืนยันว่าจะรับข้อเสนอที่จะทบทวนนโยบายการปกครองในพื้นที่ 3 จังหวัด เสียใหม่นั้นก็ไม่มีสิ่งใดยืนยันว่ารัฐพร้อมที่จะเปลี่ยนแปลงนโยบายที่ดำเนินอยู่ในปัจจุบันตามข้อเรียกร้อง หากแต่ยอมรับที่จะนำไปพิจารณาเท่านั้นซึ่งถ้าหากพิจารณาแล้วมีความเห็นว่านโยบายที่ใช้อยู่ในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ในปัจจุบันนั้นเหมาะสมและถูกต้องแล้ว รัฐก็คงไม่มีเหตุผลที่จะเปลี่ยนแปลงนโยบายใด ๆ ตามข้อเรียกร้องของศูนย์พิทักษ์ประชาชน ส่วนกรณีที่รัฐบาลจะกำชับให้เจ้าหน้าที่รัฐในพื้นที่เคร่งครัดในการปฏิบัติตามกฎหมายนั้น ก็ได้เป็นอะไรที่จะทำให้สถานการณ์ในพื้นที่ดีขึ้นเพราะก่อนหน้านี้รัฐบาลหรือเจ้าหน้าที่รัฐในพื้นที่มักกล่าวอ้างเสมอว่าเจ้าหน้าที่รัฐปฏิบัติหน้าที่ตามกรอบของกฎหมายมาโดยตลอดแต่ในความเป็นจริงคำพูดและการกระทำของเจ้าหน้าที่รัฐในพื้นที่ มักจะสวนทางอยู่ตลอดเวลา

ข้อเรียกร้องที่สำคัญที่สุดของศูนย์พิทักษ์ประชาชน คือ ข้อเรียกร้องเกี่ยวกับทหาร ซึ่งหากพิจารณาแล้วจะพบว่า ทหารและตำรวจมีส่วนสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป็นสาเหตุใหญ่ที่ทำให้กระบวนการยุติธรรมในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ล้มเหลวมาโดยตลอด ศูนย์พิทักษ์ประชาชนเรียกร้องให้ถอนกำลังทหารที่รัฐบาลส่งลงมาปราบปรามภายใน 7 วันนั้น กลับประสบความล้มเหลวโดยสิ้นเชิง รัฐบาลได้ปฏิเสธการเรียกร้องในข้อนี้ว่าไม่สามารถที่จะกระทำได้ โดยรัฐบาลอ้างว่ากำลังทหารจำเป็นต้องประจำอยู่ในพื้นที่เพื่อปราบปรามโจรแบ่งแยกดินแดน และทางรัฐบาลพร้อมที่จะส่งกำลังทหารลงมาเพิ่ม หากเหตุการณ์ความไม่สงบยังคงดำเนินต่อไป โดยการประท้วงครั้งนี้ส่งผลต่อผู้ชุมนุมโดยเฉพาะแกนนำในหลายลักษณะซึ่งจะส่งผลการเมือง และความมั่นคงใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ไปอีกหลายปี เช่น สมาชิกส่วนหนึ่งของกลุ่มสลัดตันได้หันหน้าเข้าสู่การเป็นนักการเมืองในเวลาต่อมา เช่น อารีเพ็ญ อุตรสินธุ์ मुख สุลอมา และพิรยศ ราฮิมมูลา ในขณะที่อีกหลาย ๆ คนถูกติดตามและมีความเสี่ยงต่อการลอบสังหาร เห็นเหตุให้คนจำนวนไม่น้อยต้องหลบหนีออกจากพื้นที่ หนึ่งในคนกลุ่มหลังนี้ก็คือนะฮิดาอ๊ะ ทาน้ำ ที่ตัดสินใจหลบหนีออกจากพื้นที่ โดยการเดินทางไปศึกษาต่อที่ตะวันออกกลาง หนึ่งปีให้หลังเมื่อเขากลับมาบ้านยังคงพบว่ายังมีเจ้าหน้าที่คอยติดตามตัว ในที่สุดเขาจึงร่วมกับเพื่อนจำนวนหนึ่งที่มีแนวคิดเป็นปรปักษ์กับรัฐเช่นเดียวกัน เดินทางขึ้นภูเขาเพื่อไปร่วมกับขบวนการพูโลที่เป็นกลุ่มที่มีบทบาทอย่างมากในเวลานั้น นะฮิดาอ๊ะ ทาน้ำ ได้กลายเป็นผู้นำกองกำลังของพูโลจนกระทั่งถูกจับในเวลาต่อมา (ประวัติศาสตร์เดือนตุลากับการต่อสู้ทางการเมืองในสามจังหวัดภาคใต้, 2561)

หากจะมองถึงความผิดพลาดของรัฐบาลเกี่ยวกับเหตุการณ์ประท้วงในครั้งนี้ ก็คือ การที่รัฐบาลไม่สามารถที่จะระงับหรือดำเนินการให้การชุมนุมประท้วงสลายตัวลงได้ในเวลาอันรวดเร็วจนประชาชนถูกปลุกฝังความเกลียดชังและความรู้สึกต่อต้านรัฐอย่างรุนแรงโดยการเข้ารับฟังข้อมูลในแง่ลบจากเวทีปราศรัยตลอดทั้งวันทั้งคืน ซึ่งในกรณีนี้อาจมองได้ 2 แง่มุม แง่มุมที่ 1 คือ รัฐขาดประสิทธิภาพและความเข้าใจในการเจรจาต่อรองจนเหตุการณ์บานปลายและยืดเยื้อเป็นเวลาถึง 45 วัน จึงสามารถเจรจาทกลงกันได้ ซึ่งจะเห็นได้จากกรณีระเบิดที่ศาลากลางจังหวัดที่มีผู้เสียชีวิตและบาดเจ็บประมาณ 70 ราย ถ้าการระเบิดที่เกิดขึ้นเป็นการกระทำของเจ้าหน้าที่รัฐตามข้อสันนิษฐานของประชาชนที่อยู่ในเหตุการณ์เพื่อสลายการชุมนุมนั้น (วณิช สุนทรนธ์, 2554: 35) ก็ยิ่งแสดงให้เห็นถึงการขาดความเข้าใจว่าความรุนแรงนั้นไม่สามารถที่จะสลายการชุมนุมที่เกิดจากพลังอำนาจของประชาชนที่แท้จริงได้ ยิ่งแต่จะเพิ่มพลังอำนาจของประชาชนให้เพิ่มพูนขึ้นเป็นเท่าทวี ส่วนแ่งมุมที่ 2 คือ รัฐขาดความเอาใจใส่และเพิกเฉยต่อการประท้วงในครั้งนี้เพราะปึกใจเชื่อว่ามิชบวนการแบ่งแยกดินแดนวางแผนอยู่

เบื้องหลังจึงเป็นการประท้วงในลักษณะจัดตั้งมากกว่าการเข้าร่วมด้วยความจริงใจ ไม่นานการชุมนุมประท้วงในครั้งนี้สามารถยุติคลี่คลายไปเองได้ เมื่อการประท้วงนานวันเข้า ประชาชนก็จะเกิดอาการเบื่อหน่ายและเลิกชุมนุมไปเอง โดยรัฐแค่ควบคุมไม่ให้เกิดความรุนแรง ซึ่งต่อมากการประท้วงได้สลายตัวลงหลังจากมีแถลงการณ์ร่วมเกี่ยวกับตกลงระหว่างศูนย์พิทักษ์ประชาชนและตัวแทนของรัฐบาลหลังจากดำเนินการประท้วงมาเป็นเวลา 45 วันในวันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2519 (อ.บางนรา, 2519: 209)

### บทเรียนครั้งสำคัญที่ (ไม่เคย) ถูกลืม

การชุมนุมประท้วงของประชาชนชาวมุสลิมในปลาย พ.ศ.2518 ถึงช่วงต้น พ.ศ.2519 ก็ไม่ต่างจากเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 หรือเหตุการณ์ 6 ตุลาคม พ.ศ.2519 ที่รัฐพยายามจะอำพรางเสมือนหนึ่งการต่อสู้ของประชาชนในหน้าประวัติศาสตร์ไม่เคยเกิดขึ้นนั้น ในแง่หนึ่งเหตุการณ์นี้อาจถูกทำให้ลืมไปจากความทรงจำของสังคมส่วนใหญ่ด้วยกรอบแนวคิดของประวัติศาสตร์กระแสหลักที่มุ่งเน้นรับใช้อำนาจรัฐ แต่ในอีกแง่หนึ่งเหตุการณ์ครั้งนี้ไม่เคยหายไปจากความทรงจำของชาวมุสลิมเลยในพื้นที่เลย ในประเด็นนี้หากสังเกตจากงานเขียนที่กล่าวถึงเหตุการณ์ครั้งนี้ซึ่งเขียนขึ้นในช่วงหลัง พ.ศ.2550 อย่างเช่น บทความ เรื่อง บันทึกรความทรงจำของการต่อสู้ที่ถูกลืม: การประท้วงใหญ่ที่ปัตตานีปี 2518 ของ ดวงยิหฺวา อุดรสินธุ์ ซึ่งตีพิมพ์ในหนังสือวารสาร มติชนรายสัปดาห์ (2559) หรืองานเขียนของวานิช สุนทรนนท์ เรื่อง ประท้วงปัตตานี: ความทรงจำที่เริ่มจะลางเลือน (2554) ต่างนำเสนอประเด็นว่าการต่อสู้ในครั้งนี้ของประชาชนชาวมุสลิมมีแนวโน้มที่จะถูกลืมไปจากหน้าประวัติศาสตร์

โดยเฉพาะดวงยิหฺวา อุดรสินธุ์ (2559) ได้ตั้งข้อสังเกตถึงสาเหตุที่การต่อสู้ของประชาชนครั้งสำคัญนี้มีพลังอยู่ในหน้าประวัติศาสตร์ไม่มากนัก และกังวลว่าจะถูกลืมเลือนไปหากเทียบกับเหตุการณ์การชุมนุมของประชาชนที่คาบเกี่ยวในเวลาใกล้เคียงกันว่ามาจาก 2 สาเหตุ คือ 1) ต่อสู้ของประชาชนไม่ได้เกิดขึ้นในกรุงเทพมหานคร อย่างเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 หรือ 6 ตุลาคม 2519 อีกทั้งยังมีความรุนแรงน้อยกว่าทั้ง 2 เหตุการณ์ ดังนั้นการประท้วงที่ปัตตานีใน พ.ศ.2518 จึงไม่ได้รับความสนใจเท่าที่ควร แม้ว่าจะมีการนำเสนอผ่านหน้าหนังสือพิมพ์ยักษ์ใหญ่อย่างไทยรัฐและเดลินิวส์อย่างใกล้ชิดทุกวันนับตั้งแต่วันที่เริ่มมีการร่วมชุมนุม 2) การด้อยค่าการชุมนุมครั้งนี้ว่ามีส่วนเกี่ยวข้องกับการแบ่งแยกดินแดน ซึ่งเอาเข้าจริงเราจะพบว่า ลักษณะกลืนไม่เข้าคายไม่ออกในการมีตัวตนของประชาชนในประวัติศาสตร์โดยเฉพาะที่เป็นปรีภัยกับรัฐนั้นก็เกิดขึ้นกับเหตุการณ์อื่นที่ ดวงยิหฺวา อุดรสินธุ์ พยายามยกมาเปรียบเทียบกับ เช่น เหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 เองก็ถูกทำให้เงียบหายไปจากหน้าประวัติศาสตร์เช่นเดียวกัน (ธงชัย วินิจจะกูล, 2551: 6-11)

อย่างไรก็ตาม แม้รัฐจะมีความพยายามจะอำพรางหรือปิดบังเหตุการณ์การต่อสู้ของประชาชน ขยายขอบอกจากหน้าประวัติศาสตร์ แต่ในความเป็นจริงแล้วเหตุการณ์ในครั้งนี้ยังคงชัดเจนอยู่ในความทรงจำของคนชาวมุสลิมในพื้นที่มาโดยตลอด กล่าวได้ว่าถึงแม้เหตุการณ์นี้จะผ่านมาแล้ว 46 ปี แต่เหตุการณ์นี้ยังไม่ได้ถูกลืม แต่มันกลับเป็นเหตุการณ์ที่ผู้คนในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ยังคงจดจำได้มาจนถึงปัจจุบัน เห็นได้จากบทความเรื่อง “Memories of collective victimhood and conflict in southern Thailand” ของ Muhammad Arafat Bin Mohamad นักวิชาการด้านเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งตีพิมพ์ในวารสาร Journal of Southeast Asian Studies ซึ่งได้ศึกษาเรื่องความทรงจำในเหตุการณ์การประท้วงใหญ่ปัตตานี พ.ศ.2518 โดยตรง นอกจากนี้ในบทความดังกล่าว Mohamad (2018: 204–226) ยังได้กล่าวถึงสถานที่สำคัญซึ่งคนในพื้นที่ใช้เป็นความทรงจำร่วมที่มีต่อเหตุการณ์ใน พ.ศ.2518 นั่นก็คือ “กูโบรโตะอาเยาะห์” ตำบลจะบังติกอ อำเภอ

เมืองปัตตานี จังหวัดปัตตานี ภายในสุสานปรากฏข้อความ “รายชื่อวีรชนผู้พลีชีพ เมื่อ 13 ธันวาคม 2518 เวลา 19.40 น.” ที่เป็นเหมือนดั่งอนุสาวรีย์ในเหตุการณ์ดังกล่าวด้วย

ดังนั้นหากมองจากมุมมองของประวัติศาสตร์กระแสหลักเหตุการณ์ในครั้งนี้คงกำลังถูกอำพรางให้ลืมเลือนไปจากสังคมส่วนใหญ่จริง ๆ ไม่ต่างจากเหตุการณ์อื่น ๆ ในประวัติศาสตร์ที่มีลักษณะคล้ายคลึงกัน แต่หากมองจากมุมมองของคนในพื้นที่ เหตุการณ์ในครั้งนี้ยังคงมีพลังในตัวของมันเองอยู่เสมอ เหตุการณ์นี้ยังคงมีการเล่าต่อจากรุ่นสู่รุ่นจากผู้เฒ่าผู้เฒ่าวัยกลางคนและจากวัยกลางคนไปสู่วัยหนุ่มสาวที่เกิดไม่ทันในเหตุการณ์ครั้งนี้ด้วยซ้ำ เหตุการณ์ในครั้งนี้ยังคงถูกศึกษาจากนักวิชาการทั้งไทยและต่างประเทศมาอย่างต่อเนื่องมาหลาย 10 ปี แล้ว (Mohamad, 2018: 204–226) และในอนาคตก็ยังคงเชื่อว่าเหตุการณ์การต่อสู้ครั้งยิ่งใหญ่ของประชาชนชาวมลายูมุสลิมจะยังคงถูกกล่าวถึงอย่างมีพลังต่อไปในอนาคต

อาจกล่าวได้ว่าเหตุการณ์กระชกชุมนุมประท้วงของประชาชนชาวมลายูมุสลิมในปลาย พ.ศ.2518 – ต้น พ.ศ.2519 เป็นเหตุการณ์ครั้งสำคัญในหน้าประวัติศาสตร์การต่อสู้ของประชาชนที่ถูกอำพรางให้ลืมและไม่มีทางลืมในเวลาเดียวกัน การถูกอำพรางให้ลืมคือ การรัฐพยายามทำให้สังคมส่วนใหญ่ลืมโดยไม่ยินยอมให้เหตุการณ์ครั้งสำคัญครั้งนี้มีที่ยืนอยู่ในประวัติศาสตร์ของชาติแม้แต่ในประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นที่รัฐเป็นผู้ผลิต แต่ในขณะเดียวกันเหตุการณ์ครั้งนี้ยังคงเป็นเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่มีพลังในตนเองและอยู่ในความทรงจำของชาวมลายูในพื้นที่อยู่โดยตลอด คำถามที่ว่าในเมื่อเหตุการณ์ครั้งนี้ยังคงมีพลังและมีอิทธิพลขับเคลื่อนอัตลักษณ์ของประชาชนในพื้นที่มาอย่างต่อเนื่องกว่า 46 ปี แต่ในขณะเดียวกันกลับไม่มีพลังหรืออิทธิพลขับเคลื่อนต่อสังคมในส่วนอื่น ๆ เลยนั้นเป็นสถานการณ์ที่ควรพึงพอใจหรือไม่ สังคมส่วนใหญ่ทั้งรัฐและประชาชนควรจะได้ประโยชน์จากการรับรู้ถึงการมีอยู่ของเหตุการณ์สำคัญในครั้งนี้หรือไม่ เพราะฉะนั้นรัฐควรต้องเปิดพื้นที่ของประวัติศาสตร์ชาติให้กับประวัติศาสตร์ของประชาชนได้เข้าไปมีที่ยืนมากขึ้น และรัฐเองควรต้องควรถอดบทเรียนจากเหตุการณ์นี้ เพื่อเป็นเครื่องชี้ทิศทางให้กับสังคมไทยที่จะเปิดกว้างต่อการยอมรับความคิดเห็นที่แตกต่าง การจัดการความขัดแย้งโดยหลีกเลี่ยงการยั่วยุให้ใช้ความรุนแรง เป็นสังคมที่นิยมการแสวงหาความจริง และที่สำคัญคือ เป็นสังคมที่ยึดหลักความยุติธรรม ไม่ปล่อยให้การกระทำผิดโดยรัฐต้องลอยนวล ดังเช่นที่วัน กาเดร์ เจ๊ะมัน (ประชาไท, 2548) นักวิชาการและประธานกลุ่มเบอร์ซาตู ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับยุทธวิธีของรัฐในการดำเนินการจัดการกับการประท้วงของผู้ชุมนุม โดยเฉพาะการชุมนุมของชาวมลายูมุสลิมใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ โดยยกการสลายการชุมนุมประท้วงที่อำเภอตากใบเป็นตัวอย่างว่า การกระทำของรัฐในการจัดการกับประชาชนที่มาทำการประท้วงนั้นมักนิยมใช้ความรุนแรงมากเกินไปเกินกว่าเหตุ ซึ่งไม่มีความจำเป็นเลยที่จะต้องใช่วิธีการกดขี่ข่มเหงกันในระดับนั้น ซึ่งผลของมันก็คือยิ่งก่อให้เกิดความเกลียดชังและความโกรธแค้นในหมู่ประชาชนชาวมลายูมุสลิมที่มีต่อรัฐมากยิ่งขึ้น

ดังนั้น สิ่งที่รัฐควรให้ความสำคัญ คือ การยึดมั่นในหลักมนุษยธรรมไม่มองประชาชนที่ชุมนุมประท้วงเป็นศัตรู หากรัฐตระหนักได้ว่าการดำรงอยู่ร่วมกันของประชาชนในสังคมนั้น ย่อมมีความขัดแย้งเกิดขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ไม่ว่าจะเป็นความขัดแย้งในระดับบุคคลหรือในระดับสังคม เนื่องจากโดยธรรมชาติแล้วมนุษย์ไม่ได้ถือกำเนิดและถูกหล่อหลอมให้ออกมาเป็นพิมพ์เดียวกัน หากมีความแตกต่างกันในหลายลักษณะนับแต่ความแตกต่างทางชาติพันธุ์ ไปจนถึงสภาพแวดล้อมทางสังคม วิถีชีวิต ความเชื่อ และวัฒนธรรม แม้ความแตกต่างโดยพื้นฐานในลักษณะต่าง ๆ ซึ่งมีความแตกต่างดังกล่าวนี้นั้น มักเป็นบ่อเกิดของความขัดแย้งระหว่างคนต่างกลุ่มที่อยู่ร่วมในสังคม แต่ก็มิได้หมายความว่าความขัดแย้งนั้นจะต้องแก้ไขปัญหาคือความขัดแย้งนั้นด้วยความรุนแรงแต่อย่างใด การเรียนรู้ในบทเรียนจากประวัติศาสตร์อย่างใจกว้างโดยการเปิดพื้นที่ให้มีการรับรู้และศึกษาประวัติศาสตร์การต่อสู้ของประชาชนอย่างกว้างขวาง โดยปราศจากความลำเอียงและไม่ละทิ้งประวัติศาสตร์ของประชาชน

กลุ่มใดกลุ่มหนึ่งจนเสมือนว่าพวกเค้าไร้ตัวตนในสังคม หากทำได้เช่นนั้นจะบังเกิดประโยชน์ต่อสังคมอย่างมหาศาล เพราะประวัติศาสตร์ของประชาชนกลุ่มหนึ่งนั้นไม่ได้เกิดขึ้นอย่างเป็นเอกเทศ แต่เชื่อมโยงเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ของประชาชนกลุ่มอื่น ๆ เสมออย่างแยกออกจากกันไม่ได้อีกด้วย ซึ่งการให้ความสำคัญกับประเด็นดังกล่าวย่อมทำให้สามารถเชื่อมโยงประวัติศาสตร์ที่มีร่วมกันของประชาชนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมได้อย่างแท้จริง

## บทสรุป

การประท้วงที่ปัตตานีในต้นเดือนธันวาคม พ.ศ. 2518 จนกระทั่งถึงกลางเดือนมกราคมใน พ.ศ. 2519 เป็นบทบาทครั้งสำคัญของประชาชนชายขอบที่เคยประหวั่นพรั่นพรึงต่ออำนาจรัฐ ได้สลัดความพรั่นพรึงด้วยความกล้าหาญที่จะท้าทายอำนาจนั้นด้วยวิถีทางแห่งประชาธิปไตยอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในหน้าประวัติศาสตร์ของสังคมไทย อันมีสาเหตุมาจากกรณีการสังหารหมู่ที่สะพานกอตอ รวมไปถึงการปกครองของรัฐที่ปกครองในลักษณะการใช้อำนาจนิยม จนนำไปสู่การละเมิดสิทธิมนุษยชนในลักษณะต่าง ๆ การประท้วงในครั้งนี้ได้แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของการเข้าไปมีบทบาทของประชาชนทุกเพศ ทุกวัย ทุกระดับการศึกษา โดยเฉพาะชาวชนบทในพื้นที่ซึ่งก่อนหน้านี้เป็นกลุ่มประชาชนที่มีบทบาทและจิตสำนึกทางประชาธิปไตยไม่มากนัก เพราะขาดการรับรู้ข่าวสาร ข้อมูล และที่สำคัญชาวชนบทมักหวงเรื่องปากท้อง การดำรงชีพมากกว่าที่จะสนใจเรื่องการเมืองหรือเรื่องความเป็นธรรมในสังคม ผ่านข้อมูล เอกสารต่าง ๆ ที่มีความหลากหลาย ซึ่งสะท้อนปัญหาความขัดแย้งระหว่างรัฐกับประชาชนชาวมลายูมุสลิมในพื้นที่ได้พอสมควร การชุมนุมประท้วงครั้งสำคัญครั้งนี้สะท้อนถึงปัญหาในแง่มุมของประวัติศาสตร์ชาติที่ไม่ยินยอมให้การต่อสู้ของประชาชนได้มีตัวตนหรือมีที่ยืนร่วมกันกับประวัติศาสตร์ที่ถูกผลิตสร้างเพื่อรับใช้อำนาจรัฐ แม้ว่าเหตุการณ์ชุมนุมประท้วงครั้งสำคัญครั้งนี้จะยังคงมีพลังและยังมีอิทธิพลขับเคลื่อนอัตลักษณ์ของประชาชนในพื้นที่มาอย่างต่อเนื่อง แต่พลังและอิทธิพลที่มีต่อประชาชนในพื้นที่นั้น ดูจะน้อยเกินไปหากเทียบกับคุณค่าและประโยชน์ที่เหตุการณ์ครั้งนี้จะมีต่อสังคมส่วนใหญ่มากกว่าได้ว่า ในทางประวัติศาสตร์สถานภาพของเหตุการณ์ชุมนุมประท้วงของประชาชนชาวมลายูมุสลิมครั้งยิ่งใหญ่ครั้งนี้ จึงค้างเติ่งอยู่ตรงกลางในลักษณะที่ไม่ชัดเจน ระหว่างการอำพรางให้ลึ้มโดยรัฐและการไม่มีทางลื้มโดยคนในพื้นที่ ดังนั้น จึงเป็นที่น่าเสียดายหากว่าเหตุการณ์สำคัญให้ครั้งนี้จะมีพลังและอิทธิพลกับประชาชนในพื้นที่เท่านั้น จึงมีความจำเป็นที่ต้องมีการขยับเพดานให้ประวัติศาสตร์การต่อสู้ของประชาชนไม่ว่าจะเป็นประชาชนกลุ่มไหน มีที่ยืนร่วมกันในประวัติศาสตร์ของชาติมากยิ่งขึ้น เพื่อการสร้างความรู้และเข้าใจถึงที่มาที่ไปที่เกี่ยวข้องและมีร่วมกันของคนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมให้มากยิ่งขึ้น เพราะปัจจุบันคือ ผลจากการกระทำในอดีตเสมอ

## เอกสารอ้างอิง

- จันจิรา สมบัติพูนศิริ. (2559). *เขาสันติวิธีมา เราก็กสันติวิธีกลับ: การเมืองของปฏิสัมพันธ์สันติวิธีระหว่างผู้ชุมนุมกับเจ้าหน้าที่รัฐ ศึกษากรณีการประท้วง ณ มัสยิดกลาง จังหวัดปัตตานี วันที่ 31 พฤษภาคม ถึง 4 มิถุนายน 2550*. ใน ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ (บรรณาธิการ). *พื้นที่สันติวิธี หนทางสังคมไทย*  
**ความรู้** **ความลับ** **ความทรงจำ**. น. 94. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยและสำนักพิมพ์ของเรา.
- ชัยวัฒน์ สถาอานันท์. (2551). *ความรุนแรงกับการจัดการ “ความจริง” ปัตตานีในรอบกึ่งศตวรรษ*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

- ดวงยิหวา อุดรสินธุ์. (2559). **บันทึกความทรงจำของการต่อสู้ที่ถูกกลืน: การประท้วงใหญ่ที่ปัตตานี ปี 2518**. สืบค้นเมื่อ 13 มิถุนายน 2562, จาก <https://www.matichonweekly.com/culture/article17453>.
- ถอดบทเรียน 42 ปี ประท้วงใหญ่ “สะพานกอตอ” รัฐยังพ่ายเรือในอ่าง. (2560). สืบค้นเมื่อ 13 มิถุนายน 2562, จาก <https://www.publicpostonline.net/12822>.
- ธงชัย วินิจจะกูล. (2551). **ความทรงจำ ภาพสะท้อน และความเจ็บในหมู่ฝ่ายขวาหลังการสังหารหมู่ 6 ตุลา**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ประชาไท. (2548). **ดร.วัน กาเดร์ เจ๊ะมัน: แก้ปัญหาได้ต้องกระจายอำนาจให้ท้องถิ่น - สัมภาษณ์พิเศษ**. สืบค้นเมื่อ 15 กันยายน 2564, จาก <https://prachatai.com/journal/2005/07/5072>.
- ประวัติศาสตร์เดือนตุลากับการต่อสู้ทางการเมืองในสามจังหวัดภาคใต้. (2561). สืบค้นเมื่อ 15 กันยายน 2564, จาก <https://voicetv.co.th/read/SyBNFaBq7>.
- ภูวดล ทรงประเสริฐ. (2548). **ความขัดแย้งเรื้อรังใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้**. ใน อุทัย ดุลยเกษม และเลิศชาย ศิริชัย (บรรณาธิการ). **ความรู้กับการแก้ไขปัญหาความขัดแย้ง: กรณีวิกฤตการณ์ชายแดนภาคใต้**. น. 132-210. กรุงเทพฯ: สำนักวิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์.
- มารค ตามไท และ สมเกียรติ บุญชู. (2551). **นโยบายความมั่นคงแห่งชาติจังหวัดชายแดนภาคใต้ เปรียบเทียบในรอบ 30 ปี**. ใน ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ (บรรณาธิการ). **แผ่นดินจินตนาการ**. น. 53-107. กรุงเทพฯ: มติชน.
- แยก..ดินแดนใต้ (7) หน้า 5 ศพ สะพานกอตอ. (2547). สืบค้นเมื่อ 13 มิถุนายน 2562, จาก <https://wbns.oas.psu.ac.th/shownews.php?newsid=7698>.
- วาณิช สุนทรนนท์. (2554). **ประท้วงปัตตานี: ความทรงจำที่เริ่มจะลางเลือน**. กรุงเทพฯ: นักเข้าสำนักพิมพ์.
- สยามจดหมายเหตุ เรื่อง การชุมนุมประท้วงที่ปัตตานี (9-15 มกราคม 2519).
- สุธาชัย ยิ้มประเสริฐ. (2536). **60 ปีประชาธิปไตยไทย**. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการ 60 ปีประชาธิปไตย.
- หนังสือพิมพ์ไทยรัฐ. 2518 (16 ธันวาคม), 16.
- อ.บางนรา. (2519). **ปัตตานี อดีต-ปัจจุบัน**. กรุงเทพฯ: ชมรมแสงเทียน.
- อารง สุทธาศาสน์. (2519). **ปัญหาขัดแย้งในสี่จังหวัดชายแดนภาคใต้**. กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครการพิมพ์.
- อารีเพ็ญ อุดรสินธุ์. (2558). **กลุ่มสลัดตันกลางกระแสประชาธิปไตยแบ่งบาน**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิเพื่อการศึกษาพัฒนาเด็กและเยาวชน.
- อิบรอฮิม ชุกรี. (2549). **ประวัติศาสตร์ราชอาณาจักรมลายูปัตตานี**. แปลโดย หะสัน หมัดหมาน และมะหามะซากี เจ๊ะหะ. กรุงเทพฯ: สถาบันสมุทรรัฐเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี.
- Mohamad, M. A. B. (2018). Memories of collective victimhood and conflict in southern Thailand. *Journal of Southeast Asian Studies*, 49(2), 204–226.